

AMERİKALI MİSYONERLERİN ANADOLU'YA BAKIŞLARI

*Prof. Dr. Seçil AKGÜN**

Osmanlı İmparatorluğu yönetim ve hukuk düzeni açısından Pa-dışah-Halife ve Şeriata bağlı bir İslâm devleti idi. Osmanlı toplumu ise türlü din, ulus ve ırklardan oluşmuş çoğulcu bir yapıya sahipti. Bu yapı içinde devletin Müslüman olmayan unsurlarına din-dil, örf, adet ve geleneklerinde gösterdiği hoşgörü, Osmanlı topraklarını misyoner faaliyetlerine açık bir konuma getirmişti. Bu bağlamda XVI. yüzyıldan itibaren İngiliz, Fransız, İsveçli, Alman ve Ameri-kalı misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek devlet güven-cesi altında dinsel faaliyetlerini sergiledikleri görülmektedir.

İmparatorluğun gerileme sürecine girmesiyle merkezi devlet otoritesinin de zayıflamaya başlaması, gitgide politik ve emperya-list karakter kazanan misyoner faaliyetlerinin İmparatorlukta çoğal-masına yol açtı. Bu misyoner gruplarından XIX. yüzyıl başında İm-paratorluğa gelmeye başlayan Amerikalı misyonerler, İmparatorlukta en etkin faaliyetleri sürdürmüş, toplum üzerinde en derin izleri bırakmışlardır.

Amerikalı misyonerler, değinilen etkinliği sağlamış Protestan misyonerlerle İmparatorlukta kalışları çok daha kısa ve izleri çok daha silik Mormon misyonerlerden oluşmuştur. Burada temelde Amerikalı Protestan misyonerlerin kendi günceleri, evrak ve yazış-malarından yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimin-de kalışları süresince Türkler hakkındaki izlenimlerini yansıtmaya çalışıp kendilerini Protestan misyonerlerden "Amerikalılar" diye söz edecek kadar ayrı niteleyen Mormon misyonerlere de yalnız ana hatları ile değineceğiz.

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı.

Amerikalı Protestan misyonerlerin¹ Osmanlı İmparatorluğu'na ilk gelişleri, 1820 yılındadır. Bu tarih Amerika'da misyonerlik hareketinin gelişmesi ile de ilintilidir. Şöyleki, Amerika Birleşik Devletlerinde Protestanlar, XIX. yüzyıl başında "Büyük Uyanış" diye tanımlanan Protestanlık hareketinden sonra bu mezhebi yaygınlaştırmak amacıyla kısaca ABCFM olarak anılan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* adı altında örgütlenmişlerdir². Bu kurumun başlıca amacı, Amerikalı misyonerleri başta Kızılderililer olmak üzere ilkin Amerika Birleşik Devletlerinde, daha sonra Amerika kıtalarında ve dünyada Protestanlığı yaygınlaştırmak üzere yönlendirmektir. Misyonerlerin gönderildikleri uzak ülkelerde hayır kurumları, eğitim ve sağlık merkezleri kurarak halkla iletişim geliştirmeleri, okuma öğreterek İncil'i okuyabilmelerini sağlamaları, Protestan öğretisini tanıtmaları esas tutulmuştur. Levy Parsons ve Plinky Fisk de Osmanlı İmparatorluğu'na bu amaçla gelen ilk Amerikalı misyonerlerdir.

Bu iki misyonerin İzmir'e ayak bastığı sıralarda Osmanlı Amerikan ilişkileri yok denecek kadar az olduğundan, öncülerin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin bilgileri de kozmopolit yapılı bir İslâm ülkesinde bulduklarından pek ileri değildi. Emelleri bu bu ülkedeki Müslümanları ve Yahudileri Protestanlaştırmaktı. Ancak, çok geçmeden İmparatorluk yönetimi hakkında işitmiş oldukları engin dinsel hoşgörünün Müslümanlar için geçerli olmadığını, İslâm unsurun din değiştirmesi halinde zaman zaman ölümle bile cezalandırıldıklarını öğrendiler³. Mezhepsel sorunları olmayan Yahudilerinse din değiştirmeye pek yatkın olmadıklarını kavradılar. Nitekim Yahudiler arasında sürdürdükleri kısıtlı faaliyetlerini 1856 yılında sona erdirdiler⁴. Yahudileri ve Osmanlı yönetimi ile geliştirdikleri olumlu ilişkileri örselememek için de Müslümanları bir kenara bırakarak Hristiyanlığı ilk kabul eden *millet* olarak bilinen Ermenilerle bağlantı kurdular.

Değinen iki misyonerin İzmir'e gelişleri üzerinden çok geçmeden, 1830 yılında İmparatorlukla Amerika arasında imzalanan

1. Bu makalede Amerikalı Protestan misyonerlerden "Amerikalı misyonerler" olarak söz edilecektir.

2. Türkiye'deki Amerikan Kolejlerini de kurup geliştiren bu kuruluşun birçok Türk ve yabancı kaynakta *American Board* veya sadece *Board* olarak da söz edilmektedir.

3. Karal, Enver Ziya: Osmanlı Tarihi Cilt VII, s. 6, Ank. 1958.

4. Stone, Frank A.: *Academies for Anatolia*, s. 45, Boston 1984.

ticaret anlaşması, ayrıca ülkenin o dönemdeki siyasal durumu, hele 1850'de Protestanlara "millet" statüsü tanınması⁵ Amerikan misyoner faaliyetlerinin hızla gelişmesinde etkili oldu. Artık hızlı bir gelişme sürecine girmiş Osmanlı İmparatorluğu, çeşitli unsurlarının devlete karşı yönelttikleri bağımsızlık ayaklanmaları ile karşı karşıyaydı. Devletse bütünlüğünü koruyabilmek için bu ulusal ayaklanmaların önünü almak gereğini duyuyor, *azınlık* denilen gayrimüslimlere güvenceler, halklar, reformlar söz veriyordu. Osmanlı Ermenileri de bu reformların uygulanmasının sağlanmasında Avrupa ülkelerinin yardımını arıyor, özellikle de Rusya'ya güveniyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'na emperyalist emellerle yaklaşan Rusya'dan çekinen yönetim, İmparatorluk topraklarında aynı emelleri besleyen öbür Avrupa devletlerinin yanında tarafsız olduğuna ve benzeri emellerden uzak olduğuna inandığı Amerika'ya güvenmeyi yeğliyerek Amerikalıların Ermenilerle ilintisini memnuniyetle karşıladı. Öteyandan, Gregoriyen Kilisesi'nin katı uygulamaları altında ezilmekte olan Ermeniler de kendilerine ana dilleriyle ve insancıl biçimde yaklaşan Amerikalı misyonerlerin sunduğu yumuşak ve yalın Protestanlığı hızla kabule başladılar.

Bu iletişim içinde Amerikalı misyonerler, ilkin eğitim, sonra sağlık hizmetleri geliştirerek halkla yakınlaşmayı sürdürdüler. Faaliyetlerini kısa zamanda İmparatorluğun en uzak köşelerine kadar yaydılar. Zaman içinde Doğu, Orta ve Batı Türkiye ayrıca, Suriye Misyonu olarak tanımlanan görev bölgelerinde örgütlendiler. Bu yaygınlıkta misyonerliğin bilinen yöntemlerini uygulayarak halka kendilerini tanıttılar, benimsettiler. Anadolu halkınınikiyle karşılaş-tılamayacak kadar ileri yaşam biçimlerini sergilediler. Özendirici oldular. Özellikle devletin erişemediği, türlü olanaksızlıklar dolayısıyla hiçbir hizmet veremediği Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çalışmalarını yoğunlaştırdılar. Açtıkları ana okulları, okullar, çocuk bahçelerinde çocukları topladılar, çocuklar dolayısıyla de anne ve babaları, aileleri kendi işleriyle ilgilenmeye yönelttiler.

Misyonerler, her ne kadar okul ve kilise faaliyetlerini Ermenilere yönelttilerse de Ermenilerle aynı biçimde ve bir arada yaşayan Türklerin, Ermeni komşularında gözledikleri değişikliklerden etkilenmemeleri olanaksızdı. Ayrıca, misyonerlerin arasında çok sayıda kadın misyonerin bulunması, onların Ermeni kadınları kadar Türk

5. Karal, Enver Ziya: Osmanlı Tarihi Cilt: VIII, s. 128, Ank. 1958.

kadınlarının arasına da girebilmelerini olası kılmıştı. Amerikan yaşam biçimi, ilkin buna alışkın olmayan Türk halkın tepkisini aldıysada misyonerler tarafından Ermeni-Türk ayrımı gözetilmeksizin sunulan sağlık hizmetleri, Türk halkı etkilemekte gecikmedi. Devletin kendilerine sağlayamadığı sağlık olanaklarına kavuşan Türk halkı, misyonerlere daha sıcak bakmaya başladı. Gerçektende sağlık hizmetlileri, kendilerine duyulan büyük gereksinme dolayısıyla her türlü halkla daha çabuk kaynaşabiliyor, hatta yerel halktan sağlık merkezlerinde çalışacak yardımcılar dahi bulabiliyorlardı⁶. Nitekim, bir süre sonra, alışlagelmiş kaç-göç nedeniyle toplum yaşamında aktif rol üstlenemeyen Türk kadınları bile sağlık merkezlerinde ufak görevler üstlenmeye başladılar. Bu bağlamda, Anadolu kadınlarının ilk teknik mesleğinin hastabakıcılık olduğunu söylemek, bu ölçüler içinde bir yanılığın olmasa gerek⁷!

İşte bu yaygın ilişkiler çerçevesinde Amerikalı misyonerler Türk halkla dolaylı ve dolaysız şekillerde karşılaştılar ve kendi konularının siyasal gelişmelerine göre değişimler gösteren çeşitli izlenimler edindiler.

Amerikalı misyonerlerin Türklerle dolaysız ilişkilerini resmi makamlar, yerel yetkililer ve Türk halkla olan ilişkiler şeklinde ayırmak olasıdır. Dolaylı ilişkilere gelince, bu da Ermenilerle yakınlık yoluyla Türklere sızan etkiler ve iletişimdi.

Misyonerler, eylemlerini sürdürebilmek, Anadolu'da seyahat edebilmek; dinsel veya okullarda okutulacak kitapları yayınlatabilmek, bunun için basımevi kurmak; ev-okul binaları kiralayabilmek, hatta satın alabilmek; eğitim kurumları kurup geliştirebilmek gibi konularda gerekli izinleri almak, bu konularda çıkan anlaşmazlıkları çözümlenebilmek açısından Türklerle dolaysız ilişkilerini geliştirdiler. Osmanlı yetkililerinin bir İslâm devletinin görevlileri, misyonerlerin de bu İslâm ülkesinde Protestanlığı yaymak amacıyla yer edinmeye çalışan kimseler olmalarına karşın, hemen hemen misyonerlerin hepsinin itiraf ettikleri gibi, bütün başvurularında nezaket ve hoşgörü ile karşılandılar. Yine kendi tanımlarına göre hemen hemen hiçbir siyasal engelleme göğüslemediler. Hatta Padişah

6. Grabill, Joseph L.: The Protestant Diplomacy and the Near East, s. 24, Minn. 1971.

7. Akgün, Seçil: The Turkish Image in the Reports of the American Missionaries in Turkey, Turkish Studies Association Bulletin, Oct. 1989.

katında bile kabul edildiler. Bu konuya dikkat çeken misyonerlerden Robert Kolej'in kurucusu olarak tanınan Cyrus Hamlin, İstanbul'a ilk geldiğinde Padişah'ın kendisini kabul ederek⁸ başarı dileklerinde bulunduğunu yazmıştır⁹.

Gerek eğitim gerekse sağlık konuları ile ilgili Amerikalı misyonerler, Türkler hakkında izlenimlerini Amerika Birleşik Devletleri'ndeki merkezleri Boston'a iletmiş, pekçok evrak, yazışma, makale ve monografilerde yansıtılmışlardır. Bunlarla ilgili örnekleri inceleyerek misyonerlerin olumlu ve olumsuz gözlemleri dolayısıyla de Amerikan halkının Türkler hakkındaki kanaatlerine ilişkin bilgi edinebilmekteyiz:

İstanbul'da uzun yıllar Amerikan Elçiliği Danışmanlığı yapan, aynı zamanda ABCFM'in muhasebe müdürü de olan William Peet, Türklerle Cyrus Hamlin gibi sıcak bakmamaktaydı. Türklerle özellikle karşılaştığı görevlilerle sık sık girdiği tartışmaları acı bir dille anılarında yansıtmişti. Ancak, devlet yetkilileri tarafından herhangi bir düşmanca veya kötü davranışla karşılaşmadığını da itiraf etmişti¹⁰.

Türklerle Ermeniler arasındaki ilişki ve olaylar, Ermenilerle bütünleşen misyonerlerin yargılarını büyük ölçüde yönlendirmiştir. Ermeni olayları sırasında bozulan ilişkilerden Türkleri sorumlu tutan kadın misyoner Grace Knapp de Türkleri kıyasıya eleştirdiği kitabında Türklerden, devlet yetkililerinden ve özellikle Bitlis Valisi'nden gördüğü saygılı davranışlara işaret etmeden geçememiştir. Hatta Vali'nin kendisine sürekli "Hanım" diye hitab ettiğini ve Bitlis'te "Hanım" sözcüğünün neredeyse kendisine özgü bir sıfat haline geldiğini yazmıştır¹¹.

Türk halkı iyi tanımak gerektiğini, onlarla iyi ilişkiler geliştirmenin görevleri için önem taşıdığını Türkiye'ye gelen ilk misyonerlerden William Goodell hemen kavramış ve bu konuda Genel Mer-

8. Cyrus Hamlin 17 Ocak 1839 da İzmir'e gelmiş, bir süre sonra İstanbul'a geçmiş ve Abdülmecit tarafından kabul edilmiştir.

9. Hamlin, Cyrus: Americas Duty to Americans in Turkey, The North American Review, No. 478, Eylül 1896, s. 278.

10. Peet, Louis Jenisan: No Less Honor: The Biography of William Peet, s. 106-107, 1934.

11. Knapp, Grace: The Tragedy of Bitlis, N.Y. 1919, s. 17, N.Y. 1919.

kezin dikkatini çekmiştir¹². Bundan sonra gönderilen misyonerler, Türk halkın eğitim, kültür, ahlâk bakımından durumlarını incelemek, sosyal, ekonomik ve dinsel konularını öğrenmekle görevlendirilmişlerdir¹³.

Misyonerler propogandalarını ev ev gezerek, kilise ve kahvehanelerde vaazlar vererek de yapıyorlardı. Ancak, Türklerle iletişim kurup onlara nüfus edebilmede okullar ve sağlık merkezleri başta geliyordu. Okullara Türk çocukların katılması pek yaygın değildi. Ama yine de okullar çoğaldıkça katılım minimal ölçekte de olsa artıyor ve bu okullarda eğitilenler, okulun bir penceresini evlerine, ailelerine ve yakınlarına açıyorlardı.

Sağlık merkezleri de devletin halka sunamadığı bir hizmeti karşılıyordu. Her türlü sağlık olanağından yoksun kalmış halkla misyonerler, bu merkezlerde karşı karşıya geliyorlardı. Müslüman-Hristiyan ayrımı yapmaksızın hizmet verdikleri sağlık ocaklarında misyonerler, kendilerine çaresizlik ve güvenle yaklaşan Türklere Hristiyanlığı tanıtmaya çalışırken bir yandan da onları tanıma olanağı buluyorlardı. Türkler hakkında sağlık misyonerlerinin izlenimleri genelde olumluydu. Örneğin, Merfizon'da kurulan sağlık merkezinden Doktor Maden, karşılaştığı Türk halkının yüzde doksandan çok olumlu söz etmiş, sürekli olarak gördüğü konukseverliği yansıtmıştır¹⁴. Konya Zincirliköy'de kurulmuş sağlık ocağının misyonerleri de kendilerine başvuran Türklerle konuştuğunda onların genelde "Hristiyanlığa karşı tavır takınmalarına karşın, aralarında büyük ilgi duyanlar, hatta kabul etmeyi düşünenler" bile olduğuna dikkat çekmişti¹⁵. Türklerle özellikle hastanelerde yattıkları zaman uzun konuşmalar yapabildiklerini belirten bu kimseler, böylece Türkleri daha iyi tanıdıklarını ve sandıkları gibi Hristiyanlığa düşman, katı kurallı bulmadıklarını yazmışlardır. Bu misyonerler Türklerin kendi dinlerinde olmayan, Hristiyanlarınsa sık sık hatta müzik eşliğinde söyledikleri ilahilere ilgi duymalarını, hatta kimi Türklerin birtakım ilahileri öğrenerek köyelerine dönünce bu ilahileri okuyacaklarını söylemelerini şaşkınlıkla karşılamışlardı¹⁶. Bazı misyonerler, bu yakınlaşmalardan kimi Türklerin salt hocaların ve

12. ABCFM Records V. 14, 1829.

13. ABCFM Records V. I, v. 2.

14. İbid.

15. ABCFM Records Unit V. reel 63, v. 41, s. 7.

16. İbid.

toplumun baskısından çekindiklerinden Hristiyanlığı kabul etmedikleri izlenimini edinmiş ve bunu sıklıkla tekrarlamışlardır¹⁷.

William Goodell de Türkiye'de uzun yıllar kaldıktan sonra anılarını topladığı kitabında Türklerin tutucu olmalarına karşın öğrenmeye açık olduklarını karşılaştığı birtakım kimselerin İncil'e ilgi duyduklarını söylemekten kaçınmadıklarını, hatta 5-6 yıl içinde Türklere birkaç yüz İncil satıldığını yazmıştır¹⁸. Keşşab'da misyonerlik yapan L. Foreman da aynı kanıyı paylaşmış, Türklerin kendisinden sürekli olarak Osmanlıca yazılmış kitaplar istediklerini, "hatta dinsel yayınlar bile okumaya razı"¹⁹ olduklarını bildirmiş, öğrenme isteklerini beğeniyle karşılamıştır.

Raporlarından ve anılarındaki ifadelerden pek çok misyonerin Türkler hakkında ilkin önyargılı oldukları anlaşılmaktadır. Türkleri bağnaz, katı ve benimsemediklerini öğrenmekten bile kaçınan kimseler sanırken, hele eğitim görmüşlerin öğrenme isteği onları şaşırtmıştır. Harput Koleji öğretmenlerinden Misyoner Livergood da kendi sözleriyle "genelde Türklerin cahil, tembel ve batıl inançlar tutsağı olmalarına karşın eğitilmişlerin gerçek aydınlar" olduklarına değinmiştir²⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvehaneler, erkeklerin vakitlerinin çoğunu geçirdikleri yerler olduğundan, Misyonerlere de halkla iletişim sağlayabilmek açısından çekici gelmiş, pek çok misyoner kiliseye çekemedikleri yerel halkla, özellikle de Türklerle buralarda temas kurup geliştirmişlerdir. Erkekler tarafından gidilen kahvelerde Ermeni-Türk ayrımı olmaksızın her zaman ilgi ile dinlendiklerini, Ermenilerle din konuşmaları sırasında bile Türklerin konuşmalarına saygılı bir suskunluk ortamı yarattıkları, hatta kulak kabarttıkları pek çok misyoner tarafından not edilmiştir. Birçok misyoner, böylece Türklerin benimsemedikleri öğretilere bile saygı gösterdiklerine tanık olmuşlardır. Yine misyoner Goodell, İmparatorlukta uzun kalışı sırasında iyi tanıma olanağı bulduğu Türklerin bu niteliğini defalarca yansıtmış, hatta bir kez sabahlamak zorunda kaldığı bir kahvehanede gün doğunca diz çökerek sabah

17. ABCFM Records Unit V, V. 41, s. 2.

18. Prime, E.D.G. Memoirs of William Goodell: 40 Years In Europe, s. 425, N.Y. 1876.

19. ABCFM Records. Unit I, v. 21 Reel 666, 1913.

20. ABCFM Records Unit V. Reel 713.

duasını etmeye başlayınca orada bulunan bütün Türklerin konuşmalarına ara vererek suskunluk içinde duasını bitirmesini beklediklerini, ve "amen" diyerek duasını sona erdirince Türklerin hep bir ağızdan "amin" diye kendisine sanki eşlik ettiklerini yazmıştır²¹.

Misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kişisel deneyimlerini yansıtan ciltlerce kitap, anı ve raporlardan Türklerle ilintili düşüncelerinin kaldıkları yerler, süreler ve dönemlere göre değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır. Önyargılı ve katı hükümler, genellikle devletin Ermenilerle ilgili politikası çerçevesinde oluşmuş, misyonerlerin Ermenilerle ilgisi oranında gelişmiştir. XIX. yüzyıl sonunda Ermeni ihtilal komitelerinin faaliyetleri ürünü devletle Ermenilerin arası açıldıkça, pekçok misyoner, o tarihe kadar Ermenilerle kurdukları yakın ilişkiler ve içiçe durumları dolayısıyla devlete karşı Ermenilerin savunucuları durumana gelmişler, hatta onları Türklere karşı bağımsızlıklarını istemede yüreklendirmişlerdir. Öteyandan, Türklerle Ermeniler arasındaki olayların başladığı 1880'li yıllarda daha önceleri İngiliz Dışişleri'nin korumasında olan Amerikalı misyonerlerin kendi ülkelerinin koruması altına girmele-ri²², yani misyonerlerin yaygınlığı oranında çoğalan Amerikan konsolosluklarına bağlanmaları, onları iyice politize etmiştir. Bu durum kısa zamanda Avrupa büyük devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun başına çıkardığı Ermeni sorununun Amerikan yetkililerine ve Amerikan halkına misyonerler eliyle yansımaya kadar uzanmıştı. Yıllar geçtikçe Türkiye'de gitgide artan Amerikan yatırımları dolayısıyla de Türkiye'deki Amerikalı diplomatlar, bu yatırımlarının yansıdığı kurumlarının korunması ve doğal olarak bu kurumlarla ilgili misyonerlerin güvenliklerinin garantisi için Türk yetkililerin kapılarını çalarken, Amerikan seferathanesinin ve konsolosluklarının tek uğraşısı da Ermeniler, misyonerler ve kurumları olmaya başlamıştır. Zaten misyonerlerin bir çoğu pekçok elçi ve konsolos eskitmiş, kendilerini Ermeni davasına adıyla Türkiye'de 20-30-40 yıllık süreler geçirmişlerdir. Ermenilerle daha da yakınlaşmaları, Türklere gitgide iyice uzaklaşmalarına yol açmış, uzun kalışları sırasında bazı misyonerler dinlerinin gerektirdiği insancıl amacı unutarak Türklere düşmanca hisler beslemiş, açılan arayı kapatmak bir yana, Türkçe dahi öğrenmemişlerdir²³. Birçok Türk, Ermenilerin devlete karşı sergiledikleri tavıra arka çıkan misyonerle-

21. Prime, E.D.G.: A.g.e., s. 409.

22. Kocabaşoğlu, Uygur: Anadolu'daki Amerika, s. 21, İst. 1989.

23. Goodsell, Frank: Personal Papers, UCBWM Arşivi N.Y.

rin karşısında yer almış, aradaki iyi ilişkilere gölge düşmüş, hatta misyonerlere saldırılmış, 1984 yılında dört misyoner öldürülmüştü²⁴. Bu elbette hoş bir olay değildi. Ancak, unutmamak gerekir ki Türklerle ilişkilerini bu denli bozan pekçok misyonerde, misyonerliğin gerektirdiği dinsel amaç ikinci, hatta üçüncü plana itilmiş, onlar ancak siyasal gelişmelerin izleyicileri olmuşlardı.

Üzücü izlenimlerini belki de Türkleri Hristiyanlaştıramama başarısızlığının ezikliğiyle birleştirerek Amerika'ya yansıtmaları, misyonerlerin en eski süreli yayınları *The Missionary Herald* ve kadın misyonerlerin yayın organı *Life and Light'* in Türklerin Ermenilere uyguladıkları sözde *soykırımın* neredeyse sözcüsü haline gelmelerine ve Amerika'da Türkler hakkında pek de olumlu sayılmayacak yargıların oluşmasına yol açtı.

Türkler hakkında olumsuz kanılar uyandıran bazı misyonerlere ve yayınlarına örnek vermek gerekirse, gelişmelere yalnız Ermeniler açısından bakan Alicia Coroman ve kitabı *The Daughter of the Euphrates* (New York, 1919) başta gelenlerdendir. *Turkey and the Armenian Atrocities* adlı kitabın yazarı E. Munsell Bliss de Ermenilerin devlete karşı başkaldırısını görmezlikten gelerek Türkleri Ermeni katliamı yapmakla suçlayanlardandır. Tarsus'ta görev sürdüren kadın misyoner Mary Rogers de Türklerle ilgili bütün kanaatini Ermenilerle Türkler arasındaki Adana olayları ve bu olaylar sırasında iki misyonerin öldürülmesi üzerine bina edenlerdendi. Merkeze bütün yazılarında Türkleri kana susamış ve vahşi kimseler olarak iletmişti. Bu izlenimine karşın, yine hemen hemen bütün misyonerler gibi Rogers de Türk hoşgörüsü ve konukseverliğinden de etkilenmiş, aynı yazışmalarda "Eğitim görmüş olanlar çok farklı. Çok iyi Türk dostlarımız da var" demekten kendini alamamıştı. 1912 yılında Tarsus'ta Protestan okuluna altı Türk çocuğunun devam etmekte olduğunu da büsbütün kopmamış ilişkilere kanıt olarak göstermişti²⁵.

XIX. yüzyıl sonlarında tırmanan Ermeni olayları ile düşüncelerini Haçlı ruhu ve emperyalist politika çerçevesinde yoğunlaştıran misyonerlerin Türklere gerçeği çok aşan suçlamalarda bulunmalarına karşın, görüldüğü gibi zaman zaman içlerindeki misyoner ruhu

24. Bliss, E. Munsell: *Turkey and the Armenian Atrocities* s. 462, N.Y. 1896.

25. ABCFM Records Ünit V, Reel 666, v. 26, 1912.

galip geldikçe Türklerin hakkını teslim ettikleri de bir gerçektir. Kattı eleştirilerin yanısıra Türklerin faziletinden de söz edilmesine bir başka örnek, misyonerlere karşı Türk halkın tavır alma olasılığı üzerine devlet koruması altına alınan bir misyonerin yazdıklarıydı. Bu misyoner, "Geçen Pazardan beri sayıları 20'ye çıkarılan muhafızların snki bir kraliçe imişim gibi her istediğimi yapıyorlar. Onları her türlü işimde yardımcı olarak kullanabiliyorum" diyordu²⁶.

Miss Seymour adlı kadın misyoner ise Amerikalıların, kaldıkları ülkenin yasalarına uymak zorunda olduklarının bilincinde olmalarına karşın, devlete karşı tavır almış Ermenilerle taraf olmalarının Türklerle araya sürtüşme soktuğunu itiraf ediyordu. Ayrıca, gerginleşen ilişkilere karşın Türk hükümetinin ne misyonerlerin öğrettiklerine, ne de vaazlarına karışmadığını da ekliyordu²⁷.

Cyrus Hamlin de dar açılı ve olumsuz yaklaşımların yanında gelişmelere yansız bakmayı sürdürenlerdendi. Hamlin, Türkleri "nasırına basılmadıkça nazik, konuksever, dürüst insanlar" olarak tanımladığı bir makalesinde Ermeni sorununu Avrupa büyük devletlerinin yarattığı yapay bir gelişme olarak niteleyip konunun oluşmasında dışarıdan yönlendirilen Ermeni ihtilal komitelerinin rolüne işaret etmiştir. Yargısını "Ermeniler bu meselede oyuna geldiler" diye açıklamıştır²⁸.

Misyoner Grace Knapp ise "*The Tragedy of Bitlis*" adlı kitabında Ermenilerin Türklerle aralarındaki sorunun kaynağının dinsel değil, siyasal olduğunu yazarak birçok misyonerin düşüncesine gölge düşürmüştü. Knapp'a göre Türkler, Ermeni ayaklanmalarından çok Avrupa ülkelerinin Ermenilerle bütünleşmelerinden, onlara siyasal açıdan arka çıkmalarından, bu durumun da kendi dinlerinin bile tehdidi anlamına geldiğinden yakınıyorlardı²⁹.

Yine Hamlin, Ermeni sorunun yanısıra Türklerle ilgili yanlış toplumsal yargıları önlemek isteyerek özellikle kadın misyonerlere gösterilen yakın davranışa, yıllardır Anadolu'nun en ücra köşelerinin-

26. Bliss, E. Munsell: A.g.e., s. 462.

27. İbid. s. 542.

28. Hamlin, Cyrus: The Genesis and Evaluation of the Turkish Massacre of Armenian Subjects; The Journal of American Antiquarian Society, April 1898.

29. Knapp, Grace: The Tragedy of Bitlis, s. 492, N.Y. 1919.

de bile kadın misyonerlerin yalnız başlarına ve güvenlik içinde seyahat edebildiklerine dikkat çekiyordu³⁰.

Kadın erkek bütün misyonerler Türkiye'de kadın konusuna gerçekten ilgi göstermiş, hele kadın misyonerler, özgür düşünceli ve hareketli, öteyandan, dinlerine de bağlı kadınlar olarak halka ilginç bir model sergilemişlerdir. Bu konuda "Euphrates College" diye anılan Harput Koleji misyonerlerinden Mr. Livinggood şöyle yazmıştı; "İmparatorlukta gelişme görülememesinin bellibaşlı etkenlerinden birisi, Türk kadınının durumudur. Türk kadını hiçbir zaman toplum içinde görülmemekte, veya erkekleriyle, örneğin, yemek bile yiyememektedir. Yoksul olanlarının çok çalışmaları gerekmekte ve çok ağır işler görmekteyler. Ama evli ve orta halli veya zengineler, işlerini mutlaka hizmetçilere gördürürler. Kendileri de bütün gün boş oturup tütün içerler. Bizim bölgeden bir misyoner hanım, ev sahibinin birkaç hanımla evli olduğu bir evi ziyaretinde durumu bizzat gözlemişti. Bu tür annelerin oğullarının yüce emelleri olmaması doğal değil midir?"³¹

Livinggood'un 1912 yılına ilişkin yansıttığımız izlenimleri, o dönem koşulları anımsanınca, gerçeğe pek uzak düşmemekteydi. Gerçekten de Türk kadını evinde tutsak edilmiş, cehalete mahkum bırakılmıştı. Çocuklarının ilk öğretmeni olması gereken annelerin evlatlarına verebilecekleri eğitsel hiçbir şeyleri yoktu. İşte bu durumdaki Anadolu Türk kadınına Amerikalı misyoner kadınların özgür, gelişmiş dünyanın ilk pencerelerini açtıklarını söylemek, bir yanılgı olmamalıdır. Kapılarını Türk kızlarına da açan Amerikan kız kolejleri, bu okullara katılan Türk kızlarının hele 20. yüzyıl başlarında parmakla sayılacak kadar az olmalarına karşın, kuşkusuz Türk kadınının bilinçlenmesinde katkılı olmuşlardır.

Türk kadınının gitgide dünyaya açılması, misyonerlerin gözünden kaçmamıştır. Daha 1878 yılında bu gerçeği fark eden Bitlis'te görevli misyoner Dr. Reynolds, gelişmeyi Amerikan okullarının etkisine bağlamış, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok aydın yöneticisinin çocuklarının eğitimi açısından gerekli ve yararlı gördükleri Amerikan kolejlerine destek verdiklerini bildirmişti. Eşi Martha Tinker de Türkiye'de kalış süresinde Türk kadınının eğitime ilgi duyduğunu kişiliğini geliştirdiğine bizzat tanık olduğunu belirtmiştir³².

30. Hamlin, Cyrus: My Life and Times, s. 433-37, N.Y. 1893.

31. ABCFM Records Unit V. reel 713, v, 2513, Harput 1912.

32. Mt. Holyoke College Arşivi, Türkiye Misyonu Dosyası.

İzmir Amerikan Kız Koleji Müdürü Miss Mary Mills Patric, Harput'tan Mrs. Atkinson, Antep'ten doktor olan kocasının öldürülmesine karşın ayrılmayan Mrs. Shepard, Türk kadını ile gerçek iletişim geliştirip ona yardımcı olan misyonerlerdendir. Hatta Bayan Shepard, kocasının acı sonunu Türklere bir düşmanlık besleme vesilesi yapmayıp böyle bir üzücü olayın dünyanın her yerinde olabileceğini tekrarlamış, eşinin ölümünden sonra Türkiye'de kaldığı uzun yıllar içinde Harput'lu birçok Türk kadınının el işlerini Amerika'da pazarlayarak onlara gelir bile sağlamıştı³³.

Türklere uzak durmayan misyonerler, özellikle kadın misyonerler, Türk toplumunda, hele Türk kadınında gördükleri değişimden kuşkusuz kendilerine kıvanç payı çıkarıyorlar, ayrıca kadın olarak da gelişmeleri alkışlıyorlardı. Miss Harriet Powers 1914 yılında Adana'dan yazdığı raporlarda bu noktaya parmak basmıştı. Powers, Genç Türklerin batıya açılmalarının söz konusu gelişmedeki katkısına da dikkat çekerek bu sarsıcı olayı gözleyebilmekten mutluluk duyduğunu defalarca anlatmıştı. Tanıdığı ilerici Türk kadınları için *feminist* sıfatını kullanan Powers bir Türk dostunun kendisine gösterdiği bir Türk dergisinde Yaşar Nezihe adlı bir Türk kadın şairinin resminin Padişah ve Velihaht'ın resimlerini izlediğini gördüğünü, yine aynı dergide Belkıs Hanım isimli bir başka Türk kadının havacılık giysileri içinde, bir uçağın yanında resmi olduğunu ve resmin altında da Belkıs Hanımın Aralık ayında uçuşlar yaptığını yazıldığını anlatmıştı. Powers'in yazdıklarına göre Belkıs Hanım, Kadın Hakları Cemiyetine de bir söylev vermişti. Powers, "Kim diyebilir ki Türkiye gelişmiyor!" diye bitirdiği raporunda Amerika ve Avrupa devletlerinin Türklere karşı olumsuz tavırlarını eleştirmiş, "Belki Türkiye'de yedi misyoner öldürüldü. Ama bakın, Çin'de kaç kişi öldürüldü?" dedikten sonra Hristiyanların başkalarını Hristiyanlaştırmaya çalışmadan ilkin kendilerinin Hristiyanlığın temel felsefesini benimsemeleri gerektiğini, yani hoşgörülü olmalarını hatırlatıp "Allah her yerde var. Onun için ben burada kalmayı yeğliyorum" diyerek çok ilginç bir bakış açısı sergilemişti³⁴.

Sıralanan bu ilginç tablolar çerçevesinde gitgide çoğalan misyoner kurumlarının önceden de değinildiği gibi Amerika'ya bağımlılığı artmış, öteyandan okyanusun ötesinde yansıyan değişik görüşlerle Amerikan kamu oyunun iyice dikkatini çeker duruma

33. Ibid.

34. Ibid.

gelmişlerdi. I. Dünya Savaşı öncesi ABCFM Dış İlişkiler Sorumlusu James Barton, Amerika'nın ilgili olduğu ülkeler içinde Türkiye'nin misyonerleri ve yatırımları dolayısıyla en önde geldiğini belirtmekteydi. Barton, yaklaşık yüz yıllık bir süre içinde Türkiye'deki Amerikan yatırımlarının 8.000.000 dolar olduğunu, ayrıca 40.000.000 doların gayrimenkule yatmış bulunduğunu ve son bir yıl içinde Amerikan kurumlarının işletilmesi için 1.000.000 dolar, hayır giderleri içinse 3.500.000 dolar harcadığını kaydetmişti³⁵.

Hiç de küçümsenmeyecek bu yatırımlar, dünyanın büyük savaşın eşiğine geldiği dönemde misyonerlerin başlangıçtaki dinsel amaçlarının gitgide Amerika'nın Orta Doğu'daki emperyalist siyasetini desteklemeye dönüştürüldüğünün göstergesiydi. Üstelik, ilkin Osmanlı İmparatorluğuna emperyalist bakışı olmadığına inanılan Amerika'da bir başka toplum, Mormonlar da Osmanlı topraklarına paylaşılan pastadan pay alabilmek için ayak atmışlardı.

Mormon öğretisini benimsememiş Amerikalıların *mezhep*, üyelerininse *din* niteledikleri Mormonluk, Amerika Birleşik Devletleri'nin doğusunda XIX. yüzyıl başlarında ortaya çıkmış bir inanç biçimidir. İnsanoğlunun cevherinin Tanrı'ya ait olduğu, dolayısıyla bu emaneti Tanrıya geri verene kadar iyi korunması gerektiğine inanan, bunun için de alkol, nikotin, kafein gibi sağlığa zararlı maddelerden vücudu uzak tutmak, hızlı çoğalmak için çok kadınla evlenmek gibi değişik yaşam biçimi öngören bu inanç, ortaya sürüldüğü andan beri Amerika'da yadırganmıştı. İnançlarının gereği, *yaşayan peygamberleri* Joseph Smith tarafından örgütlenip kilise kuran Mormonlar, garip yöntemleri dolayısıyla New York eyaletinden başlamak üzere yerleşmeye çalıştıkları pekçok yerden sürülmüş ve sonunda orta Amerika'da Utah eyaletine yerleşmişlerdir. Joseph Smith'den sonraki Mormon Peygamberi Brigham Young, 1850 de Fedarasyona katılan Utah eyaletinin valilik görevini de üstlenerek Utah'ı bir Mormon merkezi haline dönüştürmüştür. Bir yandan bu eyalette güçlenmek, bir yandan da misyonerlerini dünyanın dört bucağına salarak inançlarını yaymak isteyen Mormonlar, özellikle Amerikan yasalarınca yasaklanan çok evlilik konusunda devletle ters düşünce, Utah'da da Federal hükümete yasal bakımdan uyum göstermek zorunda kalmışlar, çok evliliği resmen yasakla-

35. Baron, James L.: Survey of the Fields 1914-15 Boston, 1915, s. 11.

mışlardı. Ancak, uygulamalarını sürdürebilecekleri deniz aşırı yerleşmeler aramaya yönelmişler, misyonerleriyle bu arayışa seferber olmuşlardı. Bu bağlamda çok evliliğin geçerli olduğu, üstelik hızlı çöküşü dolayısıyla emperyalist devletlerin at koşturduğu Osmanlı topraklarında şanslarını denemeye karar verdiler.

Orta Doğu'ya ilk Mormon misyonerlerin gelişi 1841 yılına kadar uzanmaktaysada Osmanlı İmparatorluğu'nda Mormon misyonerlerin sistemli faaliyetleri 1884 yılında Üstad³⁶ Joseph Spori'nin İstanbul'a gelmesiyle başlamıştı³⁷. Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında gelişen ilişkiler dolayısıyla İmparatorluğun Türk topraklarındaki Amerikalılara olağanüstü yetkiler ve ayrıcalıklar tanınmasına, daha önce de yansıttığımız gibi misyoner faaliyetlerine hoşgörüsüne karşın Mormon misyonerler Osmanlı yetkilileri ile bağımsız ilişkiler kurmuş, ayrı onaylar almış, kısacası İmparatorlukta da kendilerinin Amerikalı Protestan misyonerlerden ayrı olduklarını anlatmaya çalışmışlardır. Öte yandan, İstanbul'a gelişlerinin üzerinden çok geçmeden Protestan misyonerlerin sağlamlık oldukları etkinliği gözlemiş, İstanbul'da pek başarılı ilişkiler geliştiremeyeceklerini anlamışlardı. Mormonlar, bundan sonra faaliyetlerini Anadolu'ya taşımaya karar verdiler. Amerikalı meslekdaşları gibi onlar da Ermenilerle yakınlaşarak Sivas, Zara, Antep, Adana gibi Anadolu kent ve kasabalarında kiliseler kurup geliştirmeye çalıştılar.

İncil'den farklılık taşıyan Mormon Kitabını (The Book of Mormon) Ermenice'ye çevirip başka dinsel yayınlarla destekleyerek yaymak, Mormon misyonerlerin dinlerini tanıtmak için sürdürdükleri başlıca uygulama olmuştur. Onlar Amerikalı misyonerlerde görülen okullaşma faaliyetini başlatamamış, yine Amerikalı misyonerlerin halkı etkilemelerinde büyük etkisi olan sağlık merkezleri kuramamış, sağlık hizmetleri verememişlerdir. Ayrıca, dinleri gereği kahve, çay ve tütünden uzak durduklarından, Protestan misyonerlerin propagandalarında çok önemli yer tutan kahvehanelere de sokulamamış, bu ilginç merkezlerde oluşturabilecekleri halk ilişkilerinden yoksun kalmışlardır.

İstanbul'a geldikleri sıralarda devrin Maarif Nazırı Münif Paşa başta olmak üzere kimi devlet büyükleri ile kurmuş oldukları iliş-

36. Mormon misyonerlerin erkek misyonerlere hitap şekli "Elder" in karşılığı olarak kullanılmıştır.

37. SLC Mormon Arşivi Crmh 1450 v. I.

kiler, Padişah Selamlığı gibi katıldıkları seremoniler³⁸, onlara yayın ve seyahat izninden başka pek birşey de sağlamamıştı. Bu bağlamda Anadolu'ya geçişlerinde halkla Amerikalı misyonerlerin düzeyinde bir yakınlık içinde değillerdi.

Mormon misyonerler Anadolu'da yaklaşık 40 yıl faaliyetlerini sürdürmüş, Antep'i Mormon merkezi yaparak burada kilise ve *Pazar Günü Okulu* (Sunday School)³⁹ açmışlardır. Yine de bu girişimleri, üye sayılarını arttırmada etkili olamamıştır. Nitekim, Antep'te 1897'de yaptıkları ilk Mormon toplantısında üye sayıları 101 olarak saptanmış, aynı toplantıda ancak 84'de çocuğun vaftiz edildiği kaydedilmiştir⁴⁰. Beklenen verim alınamayınca, Utah'daki Mormon Merkezi, bu bölgeye misyoner göndermekten ve para ayırmaktan vazgeçerek Anadolu'daki misyonerlerini geri çağırmışlardır. Buna karşın Amerika'ya geri dönmeyi yeğleyen birkaç misyonerle Mormonluğu benimsemiş birkaç Ermeni ailenin gayreti ile Mormonların Anadolu'daki faaliyetleri 1914'e kadar sürmüştür. I. Dünya Savaşı başında bütün emperyalist devletlerin kendilerine pay kapmak için uğraştıkları bu bölgede etkinlik sağlayamayacaklarını anlayan Mormonlar, toplu biçimde Halep'e göçmüşlerdir.

Mormon misyonerlerin Anadolu'yu terk etmeleri de Osmanlı topraklarında kalışları gibi oldukça sessiz sedasız olmuş, her iki olaydan da geriye derin bir iz kalmamıştır. Bu konuda şimdiye kadar herhangi bir bilimsel araştırma veya inceleme yapıldığını sanmamaktayız. Ancak, Amerikalı misyonerler boyutunda olmamakla birlikte Mormon misyonerler de kuşkusuz en azından yabancıların Osmanlılara bakış açısını ve beklentilerinin boyutlarını yansıtmaya yardımcı olması bakımından incelemeye değer⁴¹.

Mormon misyonerler de Protestan Amerikalı Misyonerlerin Boston'a faaliyetlerini bildirdikleri gibi, Salt Lake City, Utah'daki genel merkezleri ile sürekli yazışmışlar, Millennial Star ve Desert News gibi gazetelerde Türkiye ile ilgili izlenimlerini yansıtmışlardır. Gerek Protestan gerek Mormon misyonerlerin Osmanlı İmpara-

38. Mormon misyonerlerden Ferdinand Hintze'nin katıldığı selamlık töreni, Salt Lake City, Utah'da 23 Ağustos 1898 tarihli Desert News Gazetesi'nde Hintze'nin izlenimleri ile birlikte yayınlanmıştır.

39. Sunday School, genellikle çocuklara din bilgisi vermek üzere Pazar sabahları uygulanan okuldur.

40. LDS Arşivi Crmh 14250 v. I Mart 27, 1897.

41. Mormon misyonerlerin Türkiye'deki kalışları ile ilgili ayrıntılı bir araştırmayı yayına hazırlamaktayız.

torluğu ve Türklerle ilgili türlü evrak, makale ve monografiler halinde Amerika Birleşik Devletleri'ne yansıyan Türkiye ve Türklerle ilgili izlenimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan misyoner faaliyetleri başlamazdan önce Amerikan halkı tarafından çok az tanınan Türkleri, okyanus ötesi bu ülkede tanıtmakta çok etkili olmuştur. Görüldüğü gibi Türklerle yakınlaşıp onları tanıyıp anlayabilen misyonerler, kendilerini Türklere yönelik önyargılı ve katı bakışlardan sıyırmışlardır. İlişkilerini başta planlandığı biçimde İncil'i tanıtip benimsetmekten çok, hümanist boyutlarda sürdürmüşlerdir. Bu yöntemi izleyenler, yalnız halkla daha olumlu ilişkiler ve kalıcı etkiler geliştirmekle kalmamış, insanlığa ve misyonerlik ilkesine daha katkılı olmuş, bunu da belirtmişlerdir. 1913 yılında Türkiye Misyonu Başkanı Fred Goodsell, bu gerçeği ifade ederken "Şurası kesindirki amaçladığımız başarı için bu kimseleri (Türkleri) daha iyi anlayıp yakından tanımamız, onlara sempati duymamız gerekmektedir. Onlara uygulanan baskıları anlayıp karşılaştıkları güçlükleri değerlendirip siyasal gelişmelere de onların bakış açısından göz atabilmeyi öğrenmeliyiz" demiştir⁴².

Misyonerler, Osmanlı İmparatorluğu'nda kalışları süresince Türk halkının geçirdiği değişimi de yakından izlemiş, özellikle eğitim alanında yadsınamayan kendi katkılarından kıvanç duymuşlardır. Ama unutmamak gerekir ki kimi misyonerler de zaman zaman misyonerlik ögesine ve Hristiyanlık felsefesine ters düşecek biçimde *insanlık* ve *insancılık* değerlerinden uzaklaşmış, tarafgir ve katı düşünceler ve abartılmış izlenimler yansıtarak dışladıkları Türk toplumu hakkında yanlış ve olumsuz yargılar oluşmasına yol açmışlardır. Olumlu ve olumsuz izlenimlerine örnekler vremeye çalıştığımız Amerikalı misyonerlerin ilettiklerinde gözleyebildiğimiz bir gerçek, Türkiye'yi tanıyan Türkleri anlayanların ve tarihsel, siyasal değerlendirmeler yapabilenlerin Türklerle ilgili olumsuz kanılardan sıyrıldığıdır. Neredeyse 1,5 yüzyıl önce emperyalist yaklaşımlar çerçevesinde yaratılmaya başlanan bazı olumsuz izlenimlerin Türkiye'nin bağımsız bir Cumhuriyet olmasından sonra da süregeldiği ise bir başka gerçektir. Türkiye'yi ve Türkleri hiç de hak etmedikleri bu olumsuz yargılardan kurtarabilmekse kanımızca ancak toplumsal eğitimi ön plana almak, tarihimizi ve Türkiye üzerinde tasarlanmış oyunları iyi öğrenmek ve toplumun yanlış yönlendirilmesini engelleyecek en büyük etgen olan lâiklik ilkesine sahip çıkmakla olasıdır.

42. ABCFM Records, Unit V. Reel 667. ; UCBWM Arşivi.